

7) (075)
С 58
33.

АРХИВТІК
ҚОР

ССРО ТАРИХЫ

БІРІНШІ БӨЛІМ

ОРТА МЕКТЕПТІҢ 8 КЛАСЫНА
АРНАЛҒАН ОҚУ КҰРАЛЫ

Редакциясын басқарған

ПРОФ. А.М. ПАНКРАТОВА

ҚАЗАҚ ОҚУ КҰРАЛДАРЫ БАСПАСЫ

1947

ССРО ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ ТАРИХ ИНСТИТУТЫ

Проф. К. В. БАЗИЛЕВИЧ, проф. С. В. БАХРУШИН,
проф. А. М. ПАНКРАТОВА, доц. А. Б. ФОХТ

ССРО ТАРИХЫ

ОРТА МЕКТЕПҒІҢ VII КЛАСЫҢА
АРНАЛҒАН ОҚУ КҰРАЛЫ

Редакциясын басқарған проф. А. М. ПАНКРАТОВА

ҮЧІНШІ БАСЫЛУЫ

Қазақ ССР Оқу Министрлігі бекіткен

ҚАЗАҚ ОҚУ КҰРАЛДАРЫ ЛАС ТАСА

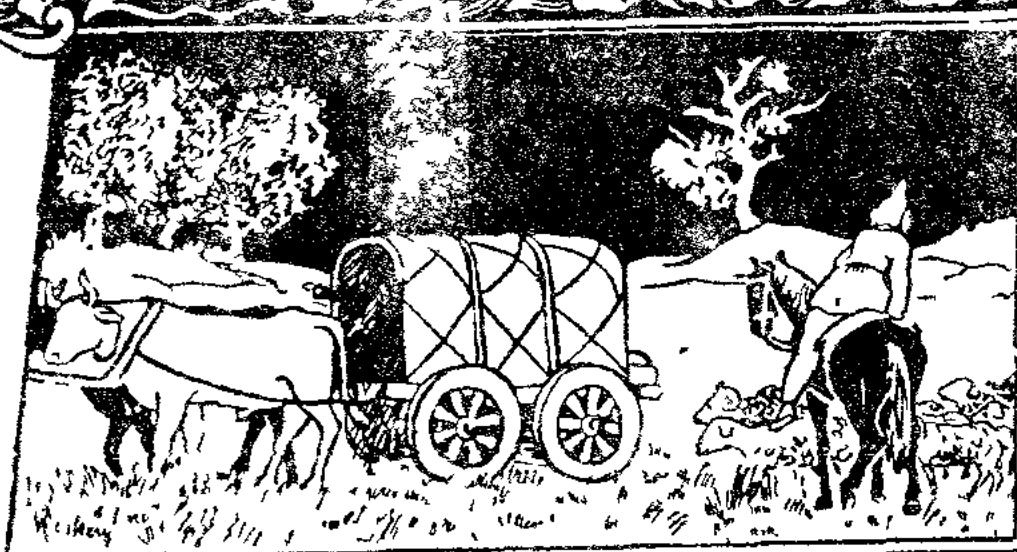
Алматы — 1947

АРХИВНЫЙ
ФОНД

483231

7

БАЯГЫ
КЕЗДЕГІ
БІЗДІҢ
ЕЛІМІЗ

I ТАРҒЫ

БІЗДІҢ ЕЛІМІЗДІҢ ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ АЛҒАШҚЫ-КАУЫМДЫҚ ҚҰРЫЛЫС.

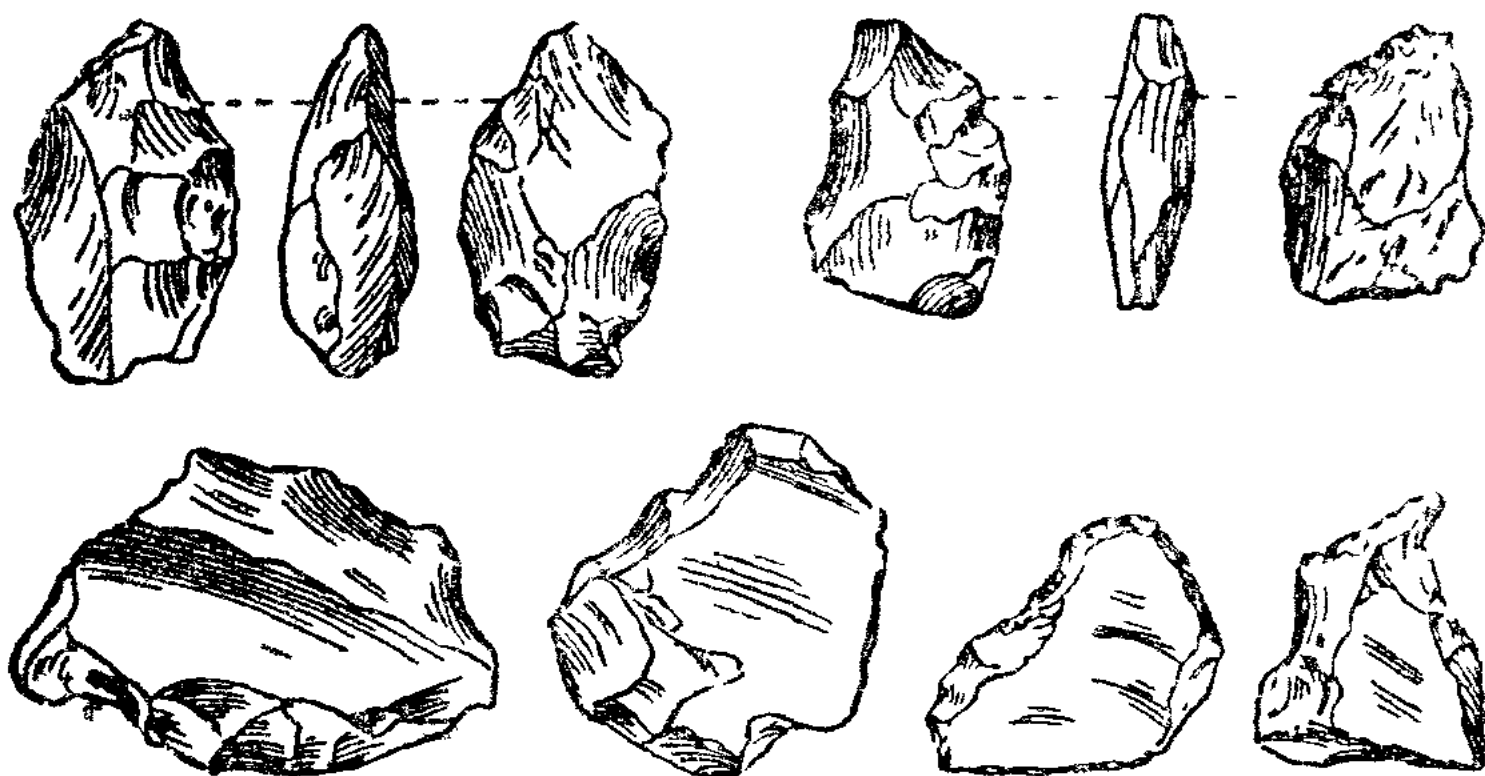
§ 1. ӨТЕ ҒРТЕДЕГІ АДАМ БАЛАСЫНЫҢ ҚОҒАМЫ.

Адам баласы қоғамының басталуы. Адам баласының Европада тіршілік ете бастауының тұңғыш деректері, Европаның ауа райы әрі жылы, әрі ылғалды болып дәуірлеп тұрған өте арғы дәуірдің тұсына келеді. Мәңгі көкпеңбек болып тұратын — лавр, самшит, тис және басқа ағаштардан құралған қалың ормандарда және өзендердің жағаларында, қазірде кұрып кеткен жануарлар (ертедегі піл, носорогтің айрықша тұқымдары), немесе оңтүстік жақта кездесетін жануарлар (леопард) тіршілік еткен.

Адамдар кішігірім топ («алғашқы орда») болып тұратын. Адамның тұңғыш құрал-саймандары өрескел өңделген тас болатын. Тамаққа деген ұлуларды, құрт-құмырысқаларды, жемістерді, жеуге келетін өсімдік тамырларын адамдар бірігіп жүріп жыйнайтын. Уақ аңдарды аулау кездейсоқ жүргізілетін. Ауа райының жылы болуынан адамға суықтан қорғану үшін киім де, айрықша баспана да керек болмаған.

Бертін келе біртіндеп суық түсе бастаған Жауын-шашын көбейе түскен. Солтүстікте үлкен мұздар пайда болып, олар таудан сырғып түсе бастаған. Қалың ну ормандар оңтүстікке қарай ығысқан, олармен бірге жануарлардың біразы оңтүстікке қоныс аударған. Кейбір жануарлар өліп кұрып кеткен. Көп жерді мұз басқан.

Адам отты пайдалануды үйренгендіктен қатаң ауа райы жағдайында тұрып қала берген. Алдымен адам отты сақтауды үйренді, содан кейін құрғақ ағаштарды біріне-бірін үйкеп және тасты шағып от шығаруды үйренді. От адамды суықтан сақтады, аңдардан қорғады, тамақты, етті, балықты пісіріп қоректенуіне мүмкіндік берді.

ССРО-да мейлінше ертерек кезде болған өте жабайы құралдардың түрлері.
Палеолит Қырымдағы Киік-Қоба үңгірінің төменгі қабатынан табылған құралдар.

Адамның өте ерте кезде тұрған мекені біздің елімізде Кавказдан және Қырымнан табылады. Симферопольға таяу жердегі үңгірден өрескел тас құралдармен бірге жануарлардың шағылдары мен сүйектері табылды. Бұл жерлерде аңдардан қорғану үшін жауын-шашыннан панаалау үшін табиғи үңгірлерді пайдаланған алғашқы аңшылардың мекені болған.

Мұз басуының ең күшейген кезінде, біздің еліміздің европалық территориясын басқан қалың мұз сілемі Донның орталық ағысына дейін және Днепрдің төменгі ағысына дейін жеткен. Сібірде мұз басу аздау болған.

Біздің еліміздің жерін бірнеше он мыңдаған жылдар бойы мұз басып жатқан. Мұздар өте баяу еріген. Дегенмен мұздың шеті солтүстікке қарай шегініп, мұздан босаған территорияда жал-жал болып малта тастар қалып отырған.

Мұздан босаған жердің беті алғашында тундраға ұсаған. Еріген судың ағындары өзендер салаларын туғызды. Ылғалдың мол болуы шөп және орманның тез өсуіне себеп болды. Далаларда ормандарды және сулардың жағаларын ірі жануарлар: мамонттар, носорогтар (мүйіз тумсықтар), солтүстік бұғылары мен солтүстік және полярлық жануарлардың басқа түрлері де мекенде бастады. Таулар мен үңгірлерді адамның ең қауыпты жаулар. Үңгір арыстаны мен үңгір аюлары және үңгір қорқау қасқырлар мекендеді.

Шегініп бара жатқан мұздардың артынан адам да солтүстікке қарай жылжып бастады.

Алғашқы қауым. Тек шоқпар, ұшын жонып сүйірлеген ағалар және өте жабайы тас құралдармен қаруланған адам табиғатты өте қиын жағдайларымен және жыртқыш жануарлармен жаулауға қызыл-жалғыз жүріп күресе алмайтын болды. Адамға аяғын басқан сайын қауып кездесіп отырған. Адамдар тек біріне-бірі көмектесуімен ғана өздерін аңдардың шабуылынан қорғап, керекті азық-тауып алатын болған. Өзара көмектесу — әсіресе, мамонт, носорог тағы өгіз және басқа да ірі аңдарды аулағанда өте қажет болды.

Мамонттың сырт көрінісі пілге ұқсас болғанымен де, пілден гөрі ірілеу және күштірек болған. Мамонттың өзін қорғайтын басты қаруы жоғары қарай піліп, сорайып шығып тұратын зор бивндері (ұры тістері) болған.

Мамонт шөп қоректі жануар болғанымен, оны ізіне түсіп аулаған кезде ол аса қорқынышты болған. Мұндай күшті аңды қолға түсіріп алу үшін адамдар оларды су ішетін жерінен немесе тік жардың маңында аңдып тұрып тоспа жасайтын болған.

Адамдардың бірігіп өмір сүруі алғашқы қауымның тууына себеп болған. Кейбір ұсақ заттардан басқаның барлығы да қауымның қарамағында болды; жеке меншік әлі болмаған. Алғашқы қауымда бай да, кедей де, адамды адам қанау да, таптар да болмаған. Тіршілікке керекті заттарды табу жолын жеңілдетіп, бір-біріне көмектесіп отырса да, ол кездегі адамдар өздерінің тіршілік етуі үшін орасан көп еңбек жұмсайтын болған. Ол кезде адам табиғат құбылысына қарсы тұра алмайтын, тәжірибесі аз, жұмыс істеуге дағдыланбаған болатын.

Қысқы суықтан қорғану үшін адам жерден казып үй салуды, күрке жасауды үйрене бастайды. Дон бойында, Гагарино селосының қасынан, осындай баспаналардың қалдығы табылды. Күркенің табаны тайыздау сопақша шұңқыр болып келіп, қабырғалары кесек тастан, үлкен сүйектерден қаланған екен. Оларға жоғарғы ұшын біріктіре сырғауыл қадап, үстін ағаштың бұтағымен және жануарлардың терісімен жапқан. Күркенің ішінен мамонттың, носороқтың, өгіздің және әртүрлі ұсақ жануарлардың шашылып жатқан сүйектері табылған. Жиһаздардан — раковина, уақ жыртқыштардың тістері және әйелдердің сүйектен істелген бірнеше тұлғалары табылды.

Біздің елімізде советтік археология ғылымының дамуы арқасында, өте ертедегі адам баласы қоғамының тұрған 200 ден астам мекені табылып отыр. Олар шашыранды болып еуропалық территорияның оңтүстік жарымының әр жерінен, Алтай тауларынан, Батыс және Шығыс Сібірден кездеседі. Бұл біздің елімізде адам баласы қоғамының өте ерте заманнан бері өмір сүріп келе жатқандығын көрсетеді.

§ 2. АНАЛЫҚ РУ.

Аналық рудың тууы. Ауа райы жағдайының өзгеруі нәтижесінде табиғат жағдайлары біртіндеп қазіргі жағдайға жақындай бастаған. Жануарлар дүниесі де өзгерді. Ірі аңдардың көбі — мамонттар, үлгір арыстандары құрып кеткен.

Әуелгі кезде алғашқы қауымның нақты составы болмаған және оңай ыдырап кетіп отырған. Шаруашылықты бірігіп істеу анағұрлым берік және тұрақты бірліктің керектігін туғызды. Алайда, ол кездегі адамдар тұрақты некені білмеді. Балалар тек анасына ғана тән болды. Сондықтан қоғамның ұясы аналық семья болған. Бірнеше аналық семья бір аналық ру болып, бұл рудың мүшелері өздерінің тегін тек ана жағынан білетін. Ересек еркектер көбінесе аңшылықпен айналысатын, ал әйелдер үй шаруасын істейтін, азық-

түлік қорын дайындайтын, тамақ істейтін, киім тігетін, от бұйымның, үй-жайдың қамын жейтін. Әйелдердің осындай шаруашылық ролі оның семья және ру ішінде маңызын жоғары көтерді.

Ағайынды адамдар біріне-бірі көмектесіп, бірін-бірі қолдай отырды. Егерде бөтен рудың біреуі туыстас адамдардың бірімен бірлеп, немесе өлтіріп кететін болса, зәбір көрген немесе өлтірілген адамның кегін бүкіл ру болып жоқтайтын болған. Рудың мүшесі зәбірлеушіні өлтіргенше қудалай беретін болған. Қанды қысқарту міндеті, міне осы болған.

Өте маңызды мәселені шешу үшін бүкіл ру адамдары: ерлер де, әйелдері де тегіс, түгел жыйналатын болған. Старшиналар мен көсемдер рудың жыйналысында сайланып, рудың жыйналысының орнынан алынып отырылған.

Мың-мыңдаған жылдар бойына адам өмір сүру үшін күнделікті үйренген дағдытарын ұрпақтан-ұрпаққа қалдырып отыратын болған. Адам қатты тастан, сүйектен үлкенді-кішілі әртүрлі құралдарды: балта, пышак, қырғыш, тескіш, кескіш, найзаның ұшы және бұларды істеп алуды үйренген. Тас құралдардың беті тегістеліп, дәлеле бастаған, бұл оларды тұтынуды жақсартып, жеңілдеткен. Садақ пен масактың шығуының да маңызы өте зор болды. Бұлардың көмегімен адам аңдарды алыстан тұрып атып ала бастаған.

Адамдар саз балшықтан ыдыс жасауды үйренген. Алғашқы ыдысты ағаштан, ағаштың бұтағынан және теріден жасаған. Содан кейін ыдысты төзімді жасау үшін ағаш ыдыстардың ішінен сазбен сылайтын болған. Бертін келе тек саздың өзінен ыдыс жасайтын болған. Ең ақырында гончар шеңберін пайдалана бастады. Гончар өндірісі осылай шыққан. Ыдыстардың сыртына бояй отырып, бұдырлап өрнек салатын болған. Шыбықтан, камыстан, шибана тоқып үйренгеннен кейін адам енді жабайы өсетін өсімдіктердің торқасын тоқуға кіріскен. Осылайша келіп тоқыма өнімдері шыққан. Өрескелдеу болғанмен, қолдан тоқылған заттар қиынырақ қып істеуге және басқаларға пайдаланылған. Адамның шаруашылық әрекеті едәуір күрделі және әртүрлі бола бастаған. Бұл аулауға өсімдік торқасынан тоқылған ауларды пайдалана бастаған. Аң аулауда ең басты құрал лақтырма найза, садақ және сақ болған. Алғашқы адамдардың тұрған жерлерін қазған аңшылар масактың кремнен істеген ұштары қадалып жатқан аңшы ірі жыртқыш аңдардың сүйектерін тауып алып отырады.

Адамдар келе-келе жеміс теруден дәнді және түйнек тамырларын өсімдіктер егуге көшкен. Егін салу үшін жерді көбінесе өзіндік аңғарынан алып, ондай жерді үшкір ағаш тесемен қопсытып. Мұндай жерге арпа, тары, бидай егетін болған. Сөйтіп, тесік айыратын жабайы егіншілік келіп шыққан.

Тағы жануарларды қолға үйретуден мал өсіру шаруашылығы бастаған. Ең алғаш қолға үйретілген үй жануары ит болған. Солтүстік аудандарда солтүстік бұға қолға үйретілген.

Біздің еліміздегі ру қауымдарының мекендері. Еліміздің бүкіл территориясында, Қара теңіздің жағалауы мен Закавказье таулық алаптарынан бастап қызыр солтүстікке дейін, Белоруссия

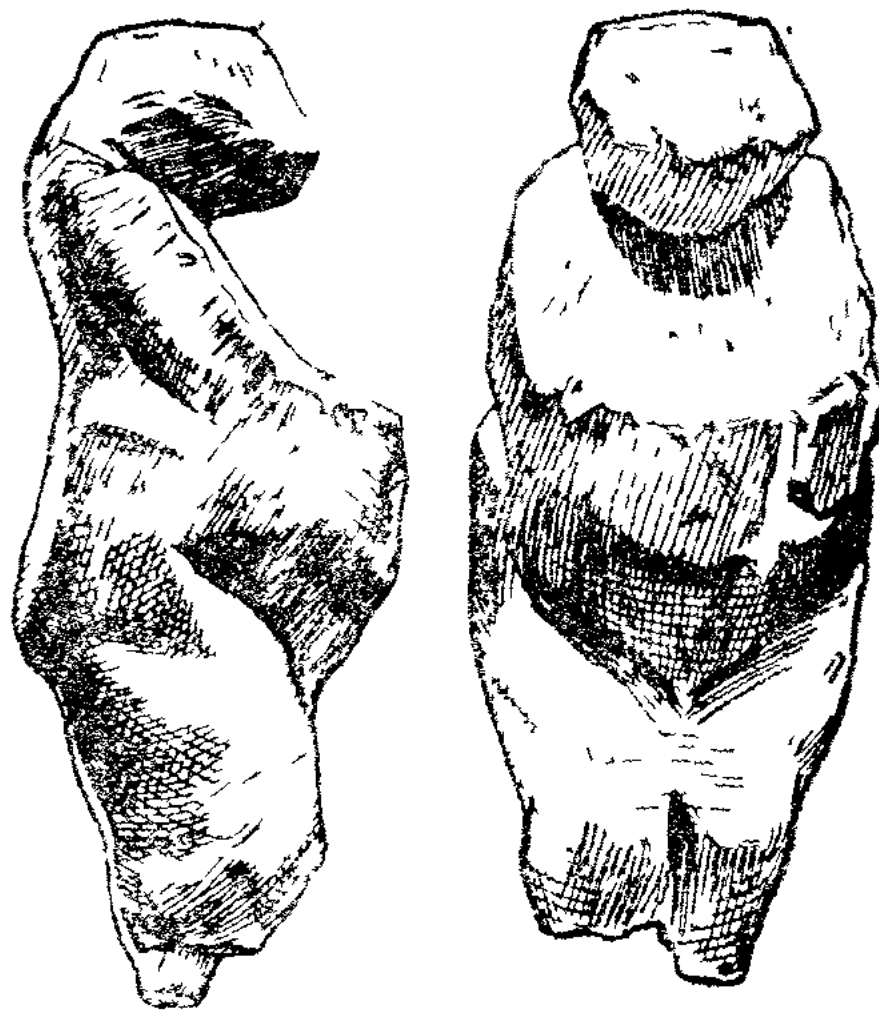
дан бастап Шығыс Сібірге дейінгі аралықтан ру қауымдарының тұрған көп мекендері табылған. Бұл материалдарға қарап оқымыстылар сол ерте дәуірдегі адамдардың тұрмыстарының қалпын қайта айтып береді.

Европалық территорияның солтүстік жарымының орманды алаптарында поселениелер өзен, көл жағаларында салынған. Әрбір поселение жеке бір рудың иелігінде болған және бұл поселение аз ғана жер үйден немесе күркеден құрала-тын. Поселениеде тұрушылар көбінесе балық аулайтын шінара аңшылықпен айналысқан. Кей жерлерде ру поселениелері тобымен орналасқан, бұл рутүкым одағының туғандығын көрсетеді.

Оңтүстік далалық бөлікте, әсіресе, кұнарлы өзен алаптарында, халықтың негізгі кәсібі тесемен айыратын егіншілік болатын. Бұл дәуірдегі алғашқы егін шаруашылығының бейнесін көрсетуге Триполья мәдениеті үлгі бола алады. Бұл мәдениеттің белгілері ең алғаш рет Триполья (Киевке таяу жерде) селосынан табылды. Триполья мәдениетінің тұрақтаған орындары Днепрдің батыс жағынан Украина территориясынан көп табылған.

Бұл жерлерде тұрушылар поселениені жағалық қыраттан немесе түбінде өзен ағып жататын жардың қабақтарынан салатын болған. Үй салуға арналған алаңға бір қабат саз төгіп, оның үстіне от жағып өргейтін болған. Үйдің қабырғалары бағаналар мен шыбықтардан жасалып сазбен сыланатын болған. Сөйтіп ішіне 100 ғе дейін және одан да артық адам сыятын, бірнеше жерден от жағылатын үй болып шығатын. Үйдің маңына бидай, арпа және гары егетін Жерді қопсыту үшін тастан жасалған ұшы бар ағаш тесені пайдаланған. Астықты үлкен тас плиталар және тас диірмендермен қолдан тартып алып отырған. Жануарлардың саздан жасалған тұлғалары да көп табылған, тегі тұлғаларды сыйқырлық қасиеті бар деп білген болулары керек. Бұлар үй жануарларын қорғап, олардың өсіп-онуіне қолғабыс тигізуге тиісті болған. Кейбір үй жануарларының бейнесі ыдыстардың сыртында да кездеседі.

Триполья мәдениетінің мекендерінен бірен-саран мыстан жасалған заттар да кездеседі. Мыс кұятын қалыптың табылуы мыстан істелген заттардың, ең болмағанда біразының, жергілікті жерде жасалғанын көрсетеді. Металдан істелген заттардың көбірек тарай бастауы аналық рудың ыдырай бастаған уақытына дәл келеді.

ССРО территориясында кездесетін адамның мейлінше ерте кездегі салынған пішіні. Тастан істелген статуэтка (қатты бордан). Воронеж жанындағы Костенкиден табылған.

§ 3. АТАЛЫҚ РУ.

Мал шаруашылығының дамуы. Тағы жануарларды қолға үй тудің ру қауымдарының шаруашылығы үшін маңызы зор болғандықтан. Үй жануарларын қолға үйрету адамдардың алдағы күнгі азық-түлік қамтамасыз етіп, үнемі ойдағыдай бола бермейтін аңшылыққа тәуелді болудан күйікпен қорқарған. Ит пен бұғының (солтүстікте) ізін басқа үй жануарлары да: өгіз, ешкі, қой, шошқа, жылқы пайдаланған. Бірте-бірте мал өсіру шаруашылықтың басты тарауына айналған. Алғашқы кезде мал бүкіл жыл бойы поселениенің маңында аяғынан жайылып шығатын болған. Кейіннен, солтүстік жақтан жаппаймен бірге жіңішке шыбық қырқып алып кептіріп, басқа жақта шөп шауып, қысқа малға азық дайындайтын болған. Қыста тығуны үй жануарлары адам тұратын үйлердің бір жағына жинап малатын болған. Соңынан малға арнап жеке мал қоралар салып бастаған. Көптеген малдың ұзақ уақыт бір жерге жайылуы мүмкін болмаған, сондықтан, адам малдарына соны жайылым іздеп көрсетіп бастаған. Сүйтіп, ұлан-байтақ далаларда көшпелі мал өсіруші шаруашылығы келіп туған. Мал өсіру шаруашылығының дамуымен қабат сүт шаруашылығы келіп шыққан, ірімшік, май дайындау бастаған. Адам жануарлардың жүнін өңдеуді үйренген, әуелі жүйенен жіп иіруді үйреніп, соңынан одан, суықтан жақсы қорғайтын жылы тоқымалар тоқуды үйренген. Тоқыма станогін ойлап шығарған.

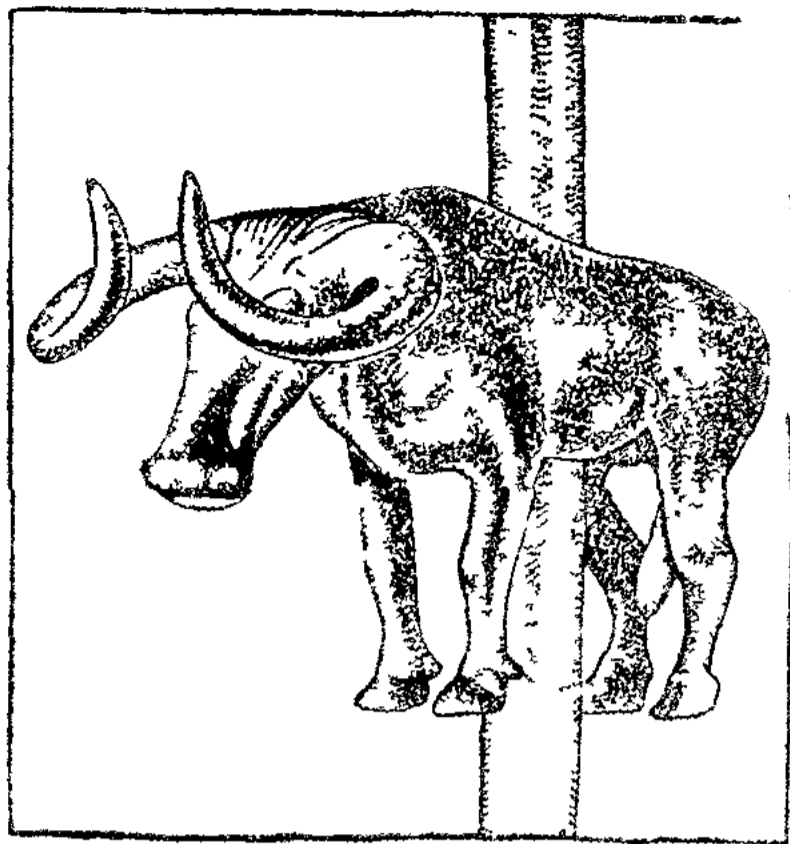
Үй жануарларын өсіру олардың күшін жер жырту жұмысына пайдалануға мүмкіндік берген. Бұдан келіп ағаш соқа сыяқты жер жыртатын тұңғыш құрал шыққан. Бұл үшін имек бұтағы, я жұмыс тамыры бар ағаш алынып, ұшы үшкірленетін болған.

Аталық рудың тууы. Мал өсіру ерлердің ең басты кәсібі болған. Бұл ерлердің шаруашылықтағы маңызын арттыра түскен. Керісінше, әйелдердің жұмысы бұрынғы маңызын жойып алған. Ер мен мүлікке ие болып оларды тұқым қуалай өздерінің балаларына қалдырып отырған. Сондықтан туысқандық әйел жынысына қарсы саналмай, ерлер жынысынан саналағын болған. Оған дейін өмір сүріп келген аналық ру ыдырап кеткен; оның орнын аталық ру басып алған, яғни арғы тегі ерлерден тараған туыстар одағы шыққан.

Әкенің мүлкін балаларының иеленіп қалу құрыпының бекемдігіне нығуы, семья ішінде байлықтың жыйналуына әкеліп соққан. Бірақ семьялар ру қауымынан бөлініп шыға бастаған. Мұның нәтижесінде алғашқы-қауым құрылысы ыдырай бастаған.

Мыс-қола мәдениетінің дамуы. Аталық рудың даму кезеңі тастан жасалған бұйымдарды мыстан және қоладан жасалған бұйымдарды ығыстырып шығара бастаған кезге тура келеді. Адам әуелі кезде таза күйінде тауып алған мысты суық күйінде соғып өңдеген. Бірақ, таза мыстан жасалған заттар өте жұмсақ болған, мұқалып, тез майысқыш келген. Сондықтан металл құралдарын сапасын жақсарту үшін мыс пен қалайының күймесін (қола) будың маңызы өте зор болған. Қола мысқа қарағанда едәуір төменірек температурада балқыды. Бұл балқыту ісін және қоладан әртүрлі заттар жасауды жеңілдетіп түскен. Мысқа қарағанда қат

келетін қоланы қолдану, еңбек құралдары мен қару-жарақтарды едәуір жақсартуға мүмкіндік берген. Бұл адам еңбегінің өнімін арттырды, қару-жарағын жақсартты.

Аттың өгіздің бейнесі. Майкоп қорғанынан табылған.

Біздің елімізде табылған, өте ертедегі мыстан істелген заттар біздің эрамыздан бұрынғы үшінші мың жылдарға тура келеді. Әуелгі кезде олар оңтүстік және шығыс елдерінен әкелінген. Кейінірек біздің эрамыздан бұрынғы екінші мың жылдарда, қола заттарын жергілікті жерде өндіру ісі туған. Кавказ, Орта Азия, Алтай және Орал таулары қола мәдениетінің орталығы болған, бергі жерде қола далалы және орманды аудандарға тараған

Өте ерте заманда, адамның негізгі кәсібі аңшылық болған кезде, алғашқы жеке қауымдардың өмірінде айырмашылық болмаған. Кейінірек олардың шаруашылық әрекеті әртүрлірек болған. Тағы аңдары көп, орманды жерлерде аңшылық бұрынғы маңызын сақтап қалған. Өзен, көл маңындағы адамдар көбінесе балық аулаумен айналысқан. Құнарлы өзен алаптарында егіншілік шыққан. Шөптесінді далалар мал жайылымына айналған.

Егіншілікпен, мал өсірушілікпен айналысқан қауымдар, аңшылар қауымынан гөрі, тезірек дамыған. Сүйтіп, адам баласы қоғамының дамуы біркелкі болмаған. Біздің елімізде дамудың бұл айырмашылығы біздің эрамыздан бұрынғы екінші мың жылда, әсіресе, бірінші мың жылда, көзге түсерліктей болып үдей түскен.

Европалық территорияның орманды алаптарында тұрушылармен Сібірдің ұлан-байтақ ормандарында тұрушылардың көбі балықшы және аңшы болып қала берген. Мұндағы адамдар аз-аздан бытыраңқы поселкелерде тұрған. Мұнда әлі де болса алғашқы-қауымдық құрылыс сақталып келген.

Оңтүстік Сібір, Орта Азия және Қара теңіз маңындағы шөптесінді жазықтарда негізгі кәсіп мал шаруашылығы болған. Құнарлы алаптарда егіншілік болған.

Бұл жерлерде алғашқы-қауымдық құрылыстың ыдырауы тез болған. Қара теңіздің маңындағы оңтүстік далаларда бытырап жатқан көп қорғандар бар, бұларды қазғанда адамның қызыл түске боялған қанқа сүйектері табылған. Жерлеген уақытта өліктің денесіне сары не қызыл бояулар жағатын болған. Бұл кейіннен сүйекке сіңіп қалатын. Өлікті көмген кезде оның жанына қару-жарақтар және тұрмысқа қажетті әртүрлі бұйымдар бірге салынатын болған. Кейде бір қабырдың ішінен ер мен әйелдің қанқа сүйектері бірге табылған. Үйдің кожасы — ері өлген уақытта, оның әйелін де өлтіріп күйеуімен қоса көму гүрпы болуы мүмкін деп болжауға болады. Бұл қорғандардың ішінде, мүлік теңсіздігінің туғандығын дәлелдейтін бай және кедей қабырлар да кез-

деседі. Ру және тұқым көсемдерінің өте бай қабырын көрсе Майкоп қаласының маңындағы қорғанды мысал етіп алуға болды. Бұл қорғанның биіктігі 10¹/₂ метрге жеткен. Бейіттің небөлімінен алқызыл түске боялған қаңқа сүйек табылған. Өліктің үстіне алтын жиһаз бен алтыннан істелген өгіздердің кескіні, қыйналар, өте кішкене алтын табақтар, алтыннан, ахықтан, ағастардан істелген алқалар және басқа уақ заттармен безендірілген киім кигізіп көмілген. Өліктің қасына алтын-күміс ыдыстар табылған. Қабырдың үстіне алтын, күмістен істелген іші кеуек, тастармен тәрізді қадаларға орнатқан қалқан жасалған. Бұларды тұтастың мен күмістен істелген өгіздің бейнесімен безендірген. Бейіттің ерекше бөлімінен және екі қаңқа сүйек табылған: көбінесе бірге оған жақын адамдар да өлуге тиіс болған.

Қола мәдениеті біздің эрамыздан бұрынғы екінші мың жылдың бірінші мың жылдың бас кезінде Кавказ, Закавказье, Алтайларында тамаша дәуірлеген. Бұл жерлерден ескі замандағы қорғандар кен орындары табылған, бұлардан жергілікті қола өндірісіне тән тернал болатын рудалар алынған.

Біздің эрамыздан бұрынғы бірінші мың жылдың бас кезінде Закавказьенің оңтүстік таулары мен Кіші Азияда таптық қола кұралы басталған.

Темір мәдениетінің басталуы. Елімізде біздің эрамыздан бұрынғы екінші мың жылдың аяқ шенінде темір бұйымдар да бастала бастаған. Әуелгі кезде темір қоладан жасалған заттардың үстін әсемдеуге қолданылған. Біздің эрамыздан бұрынғы бірінші мың жылдың бірінші жартысында әр жерлерде-ақ темір бұйымдарын өндіру ісі туа бастаған, бұл қоладан істелген қарулар пен еңбек кұралдарын ығыстырып шығара бастаған. Біздің эрамыздан бұрынғы бірінші мың жылдың орта шенінде біздің еліміздің халқы темірді көп тұтына бастаған. Темір еңбек өнімдеріне әсіресе, егіншілік пен қолөнер еңбегі өнімінің ілгері қарай өсетінін көп жеңілдеткен. «Темір, көп жерді өңдеуді туғызды, орманды жерлерді егістікке арнап тазартып алуға мүмкіндік берді; темір қолөнершінің қолына қаттылығы жөнінен, өткірлігі жөнінен, тастың да, ол кезде белгілі болған металдардың да қайсысы да төтеп бере алмайтын кұрал берді»¹.

II ТАРАУ.

БІЗДІҢ ЕЛІМІЗДІҢ ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ ӨТЕ ЕРТЕДЕ МЕМЛЕКЕТТЕР.

§ 4. КАВКАЗ БЕН ОРТА АЗИЯДАҒЫ ӨТЕ ЕРТЕДЕГІ ҚҰЛ ИЕЛЕНУШІ МЕМЛЕКЕТТЕР.

Құл иеленушілік кұрылыстың негізі. Алғашқы-қауымдық кұрылыстың кезінде үстемдік те, қанау да болмаған Ру кұрылымы кезінде өндіріс өте төмен дәрежеде болған. Мал өсірушілік егіншіліктің және отбасындық қолөнердің дамуымен қабағ а

¹ Энгельс, Семьяның жеке меншіктің және мемлекеттің пайда болуы туралы, Маркс пен Энгельс, Шығармалар, XVI том, I бөлім 38-бет.

продуктыны тіршілік етуге қажетті мөлшерден гөрі көбірек өндіруге мүмкіндік тапқан. Бұл ру қауымдарының арасында продукты айырбасын туғызған. Өндіріс кұралдарын жеке меншіктенудің дамуымен қабат айырбас жеке адамдардың арасында да жүре бастаған. Айырбас өндірістің одан арғы жерде де кеңейе түсуіне себеп болған, өндіріске бір семьяның я бір рудың күші жетпейтін бола бастаған. Өндіріске керекті жаңа жұмыс күшін енді соғыстауып берді: сондықтан соғыста қолға түскендерді бұрынғыдай өлтіріп тастамай, кұлға айналдыратын болған. Осы уақыттан бастап соғыстың негізгі мақсаты қолға тұтқындар түсіріп алу және талау болған. Соғыстар мүлік теңсіздігін бұрынғыдан да күшейткен. Байлар өз туысқандары мен өз тайпысының адамдарын да кұлға айналдыруға мүмкіншілік алған. Бірінші рет тап-тапқа жіктелген ірі бөлінушілік кұл иеленушілер табы мен кұлдар табына бөліну осылайша келіп шыққан. Кұл иеленуші басқа заттарындай-ақ кұлды да өзінің толық меншігі етіп санаған. Ол кұлды, малдай-ақ сатуға, сатып алуға, өлтіруге ерікті болды. Кұлда меншік болмаған. Кұлдың еңбегі шаруашылықта кең түрде пайдаланылған.

Кұл иеленуші мемлекеттің кұрылуы. Мүліктің және таптық теңсіздіктің дамуымен бірге мемлекет келіп шығады. Мемлекет меншік иелеріне қолындағы байлықтарын сақтап қалу үшін және кұлдарға, аukatсыз халықтарға өкім жүргізу үшін керек болған. Мемлекеттік уйымдар кұлаған алғашқы-қауымдық кұрылыстың срынынан туған.

Мүлік теңсіздігінің пайда болуымен бірге ру және тайпы көсемдері бай семьялардың составынан іріктеліп шыға бастаған. Ел талау соғыстары көсемдерді бұрынғыдан да гөрі байыта түскен және руға қарама-қарсы етіп күшейте түскен. Көсемдермен бірге олардың төңрегіндегі жауынгерлік жасақ та бай берген. Жасақ халық сайлаған көсемдердің өкіметі — ұрпақтарына мұра есебінде қалып отыратын патшалық өкіметке түпкілікті болып айналуына көмектескен. Кұлдар мен аukatсыз халықты бағындырып ұстап отыру үшін ерекше қарулы күш керек болған, бұл күш бұрынғы тайпылық ополчениенің орнын басқан Үстем азшылықтың мүддесін көздейтін таптық сот шыққан. Ру қоғамы өмір талдап шығарған ғұрыптардың негізіне сүйене отырып басқарылған. Ал, мемлекетте үстем таптың мүддесін қорғайтын заңдар шығарылған. Осылайша келіп, алғашқы-қауымдық кұрылыстың кезінде болмаған, мемлекеттік өкімет кұрылған.

Ертедегі мемлекеттер көршілес отырған өзіне қарағанда әлсіз тайпыларды бағындырып алу арқылы күшейген, бірақ, мұндай көп тайпылы мемлекеттер онша баянды болмаған, өйткені экономикалық байланысқа сүйенбей, жаулап алып, зорлап ұстауға сүйенетін болған. Сондықтан, олар да жеке қолбасшылардың немесе патшалардың мерсйі үстем болуына, я кері кетуіне байланысты, кейде бірігіп, кейде ыдырап кетіп отырған.

Закавказьенің ертедегі мемлекеттері. Біздің елімізде бірінші кул иеленуші мемлекет, Ассириямен көршілес Закавказьеде туған. Біздің эрамыздан бұрынғы екінші мың жылдың орта шенінде Ван көлінің айналасындағы таулы жерлерді түрлі тұқымдардан кұрал-

ған уақ одақтар мекендеген Ассирия патшалары бұларға жиі-жорық жасап тұрған. Тигр мен Евфраттың бас жағында Ван көлінің айналасына орналасқан елді, Ассирия патшалары Урарту деген атаған.

Біздің эрамыздан бұрынғы бірінші мың жылдың бас кезінде Урарту еліндегі күштірек тайпалар басшылығымен уақ тайпалары біріктірілген Елінің атына сай, онда тұратын халықтарды біз урарттар деп атамыз. Бұл державаның басында күшті патшалар отырған, олар ассириялықтардың соқтығуларына тойтарыс берумен ғана қоймаған, ассирия еліне өздері де жорық жасай бастаған. Ван көлінің жиегінен астана салынған (қазіргі Ван қаласына жақын жерде), оны оңтүстіктен Иран тауларының тізбегі жақсы қорғап тұрған. Біздің эрамызға дейінгі ІХ және VIII ғасырларда Урарту мемлекетіне аса көп жерлер қарайтын болған.

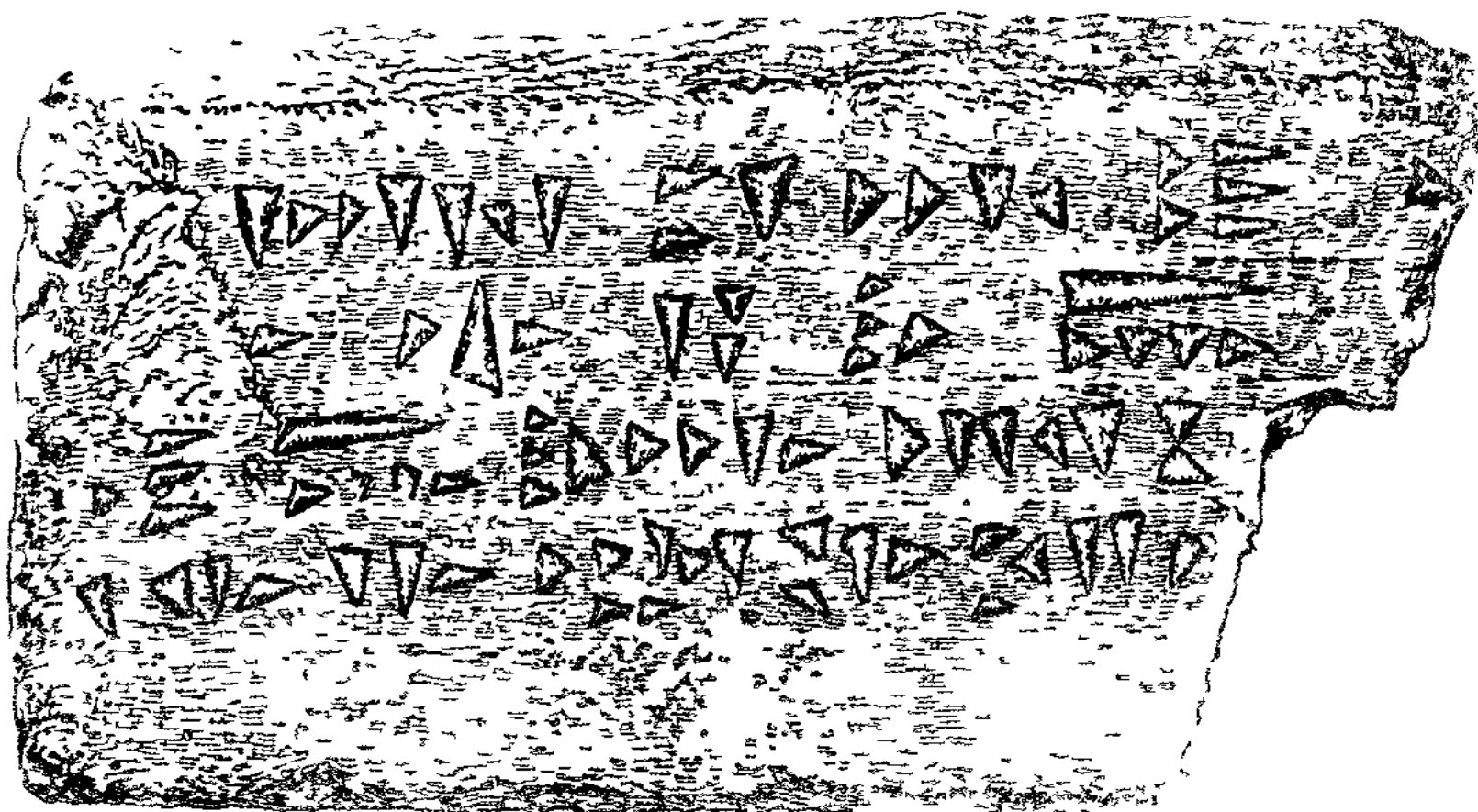
Өздерінің жеңістеріне ескерткіш есебінде Урарту патшалары тасқа, жартастарға, кейде адамның баруы өте қиын шындар клинописьпен (сына тәрізді әріптермен) жазу жаздырып қалдырған. Урарту тарихының өте маңызды мәселелерін сөз қылатын клинопись жазуларын ғалымдар (шіңде орыс ғалымдары да бар) көп еңбек сіңіріп оқып алатын болды.

Біздің эрамыздан бұрынғы VIII ғасырдың орта шенінде Урарту мемлекеті көлемі жағынан да, күш-қуатының арты жағынан да күшейіп, мейлінше өркендеген. Солтүстікте урарттар Аракс аңғарын басып алған. Көршілеріне жасаған жорықтары ойдағыдай болғанда урарттар олардың поселениелері мен қамалдарын тартып қандап олжа алып қайтып отырған, малдарын айдап әкетіп, адамдарын өлтіріп немесе байлап алып құлға айналдырып отырған. Ашшурнирари деген патша Ван жартасына ойып жаздырған жазуында, бұл жорықтың кезінде 64 мыңнан астам адамның бірқатарын өлтіріп, бірқатарын тірідей алып кеткенін хабарлайды. Урарту патшасы және оның вельможаларына қарасты жерлерде мындаған құлдық канал қазып, шаруашылық жұмыстарымен айналысып, биік жартастардан ешкім ала алмайтындай замалар салумен болған. Қызыл тастардан ұстатқыш известің көмегімен біріне-бірі өте тығыз жылындырылған үлкен тастардан қаланған. Жартастардың ішінде ойып үлкен үйлер жасаған. Бұл өте көп еңбек сіңіруді керек еткен. Жер суландыру және сумен қамсыздандыру үшін салынған күрделі каналдарына алам таңқалғандай. Астанасы Ван қаласын ішегімен сумен қамтамасыз етіп тұрған канал, екі мың жылдан артық уақыт бұзылмай тұрған. Суармалы аудандар мен өзен аңғарларының астық және жүзім бақтары егілетін болған. Мал өсірушіліктің шаруашылық маңызы зор болған. Урарттар қолдан тамаша қару-жарақтар және басқа бұйымдар жасаумен даңқы шыққан. Бұл мемлекет құл иеленуші мемлекет болған: халық еріктілер және құл деп екіге бөлінетін болған. Ең бай құл иеленушілер патшалар және оған жақын вельможалар болған.

Біздің эрамыздан бұрынғы VIII ғасырдың аяқ шенінде, Урарту мемлекеті көріне әлсірей бастаған. Солтүстіктен урарттарды көршілер ығыстыра бастаған. Тигр бойында Ассирия мемлекеті қарқын та күшейген. Ассирия патшасы Саргон Урарту патшасының әскер

рын талқан етіп, жеңіп, астанасын қыйратып, ушан-теңіз байлықтарын алып кеткен. Саргон өзінің жеңгендігі туралы жартасқа ойдырып мынадай жазу жаздырып кеткен: «Әскерінің жеңілгендігін естігенде Урарту патшасының жүрегі қорыққандықтан, бүркіттен қорқып ұша қашқан құстың жүрегіндей қалтырады»

Содан кейін урарту мемлекеті мүлдем ыдырады. Халқының біразы сол түстікке кетіп, қалғаны Ван көлінің маңын және оған

Урартудың құрылыс тасы, оетіндегі Аргишти патшаның сына тәлізді жазу мен жазғаны Ереванға жақын жердегі құлаған камалдың орнынан табылған.

Москвадағы тарихи музей.

Ж а р у д ы н а у д а р м а с ы: «Менуаның баласы, Аргишти, осы камалды осындай тастың 10 000 данасынан салдырды».

жақын территорияларды мекен еткен басқа тайпыларға араласып кеткен. Урарту мемлекеті туралы ескерткіш, Арарат тауының атында ғана сақталып қалған.

Урартудың бұрынғы территориясында біздің эрамыздан бұрынғы VI ғасырда ру-тайпылардан жаңа одақтар құрылған. Бұл одақтан екі халық, грузин мен армян халқы шыққан. Ерте замандағы армяндар Ван көлінің айналасындағы жерлерді мекендеген. Аракс пен Кура алабында және сол өлкеге жақын таулы аудандарда тұратын картвелдер (картылар), тағы басқа оларға туыстас тайпылардан грузин халқы құрылған. Армения біздің эрамыздан бұрынғы VI ғасырдың аяқ шенінде, Персия патшасы I Дари Гистаспенің қоластына бағынуға мәжбүр болған. Арменияны жаулап алулары туралы тасқа ойдырған үлкен жазуында Дари армяндардың қарсы көтеріліс жасағанын, ол көтерілістің 5 рет қан төгіс соғыстан кейін барып басылғанын хабарлайды. Армения Персия патшасына өте ауыр алым төлеп тұрған

Орта Азияның ертедегі халықтары. Біздің эрамыздан бұрынғы бірінші мың жылда Орта Азияның кең далаларын мал өсірші көп-

теген көшпелі тайпалар мекендеген. Гректердің айтуына қарай да олар жауынгер және өте өжет халық болған. Олардың қару-жарақтарының барлығы да — масақ, найза, сапы, семсерлер бірден емес, — мыс пен қоладан жасалған. Әйелдері мейлінше таншылықта болған, соғыстарда қол бастаған әйелдер де болған.

Құнарлы өзен алаптарында халық егіншілік кәсібімен айналысқан. Егінші халықтардың арасында рулық құрылыс сол күні өзінде-ақ іріп біткен. Шаруашылықты үлкен патриархалды елдер жүргізіп отырған, оның составына құлдар да кірген. Құлдардың күшімен су сақталатын зор бастаулар, каналдар салынған, ыңғайлылық аудандар үшін бұлардың маңызы өте зор болған. Үлкен егіншілік кәсібі аудандары Амударияның бас жағындағы Хорезм және Зеравшан өзенінің бойындағы Согдиана болған.

Каспий маңындағы елдер мен Шығыс Азияны байланыстыратын тұрған керуен жолдары Орта Азияны басып өтетін болған. Бұл жолдардың бойындағы қалалар едәуір сауда жүргізіп тұрған. Олардың ішіндегі ең ірісі Согдиананың басты қаласы — Мараканд (қазіргі Самарканд) болған.

Александр Македонскийдің Орта Азияға жорығы. Шығысқа қарай саған жорығында Александр Македонский Персияның соңғы патшасы III Даридің армиясын тас-татқан қып жеңіп, біздің эрадан бұрынғы 329 жылдың көктемінде Гиндукуш тауынан өтіп, Азия жазығына кірген.

Согдиананың ұатқы македондықтарға аса күшті қарсы көрсеткен. Қолының көпшілігін бастап Сырдарияға қарай кеткен Александр Македонскийдің жоқтығымен пайдаланып қала ханының өзінің көсемі Спитаменнің бастауымен көтеріліс жасап қалаларындағы македондықтардың гарнизондарын қырып салған. Мұны бітісімен Александр Македонский тезінен Согдианаға қайтып, қалаға жан түршігерліктей ойран салған, қырғынға ұшыратқан. Қалада, қала халқы зор шығынға ұшырауларына қарамастан қалалығын тоқтатпаған. Спитамен, атты әскерімен македондықтардан сан жерде кенет шабуылдар жасап, үнемі қауып-қатер туғызып. Көп уақыт күрескеннен кейін македондықтар Спитаменді қолы шығады, бұдан кейін Спитамен өзімен одақтас көшпелілермен бірге далаға шығып кеткен. Көшпелілер македондықтардың қолынан суінен қорқып, Спитаменді өлтіріп, басын Александрға беріп қашып берген. Согдианалықтардың белгілі көсемі осылайша қаза тапты.

Орта Азияны түгел бағындырып болғаннан кейін Александр Македонский Индияға жорыққа аттанған. Ол біздің эрамыздан бұрынғы 323 жылы жаңа елдерді басып алуға дайындалып жүрген кезде қайтыс болған.

Александр Македонский өлгеннен кейін араларында ешкім байланыстары жоқ, қару күшімен бағындырылған, көп елдер құрып қалған, Александр Македонскийдің державасы ыдырап кетті. Александр Македонскийдің жаулап алған территориясында елдеріне дына бөлек-бөлек бірнеше мемлекеттер құралған. Бұлардың арасында македондық қолбасшылардың ұрпақтары отырған. Александр Македонский жеңіп алғаннан кейін шығысқа грек (эллинистік) мәдениеті тарай бастаған. Грек әскерлері, купецтер мен қолөнершілері де сол жерлерге көптеп келіп қоныстанды.

шілерге жол салып берген. Шығыс елдері мен Греция арасындағы сауда қатынасы күшейген. Сондықтан Александр Македонскийдің жаулап алуы және оның державасының ыдырауы нәтижесінде құрылған шығыс мемлекеттері «эллинистік» мемлекеттер деп аталады.

Сирияда құралған Селевкидтер мемлекеті (Александр Македонскийдің қол басшысы — Селевканың атымен аталған) өзінің қол астына Грузия, Армениямен бірге Закавказьені, Согдиянамен бірге Орта Азияның біраз жерін қаратып алған. Бірақ бұл жерлердің халқы біртіндеп Селевкидтердің қол астынан босай бастаған. Каспий теңізінің оңтүстік шығысында тұратын көшпелі тайпылар олардан бөлініп Персияның көп жеріне тараған, өз алдына бөлек, Парфиян мемлекетін құрған.

II Тигранның кезіндегі Армения. Біздің эрамыздан бұрынғы 190 жылы Селевкидтерді римдықтар тас-талқан етіп жеңгеннен кейін армяндар сириялықтарға қарсы көтеріліс жасап, өздерінің патшалар династиясы бар Армян мемлекетін құрды. Арменияның көлемінің ең үлкейген кезі, біздің эрамыздан бұрынғы I ғасырдағы II Тигран патшаның тұсы болды. Ол Парфиян патшасының тас-талқанын шығарып, күшін қайтарған болатын. Бұл жеңістен кейін ол өзін «патшалардың патшасы» деп атаған, ең аяғы өзін кұдаймын деп те жариялаған. Ол сәулетті шығыстық орда салдырған. Римнің тепкісінен қашқан гректің ғалымдары мен жазушылары Тигран ордасына жыйналған. Жорықтарының кезінде II Тигран көп грек, еврей және арабтарды тұтқынға алып, оларды өзінің қалаларына орналастырған. Сол жаңадан келіп қоныстанушылардың көмегімен қолөнерін, сауда-саттықты дамытуға тырысқан.

II Тигран елді басқару ісінде ірі жер иеленушілерге сүйенген. Патшаға, храмдарға, бай ақсүйектерге тиесі жерлердің барлық жұмысын құлдар істеген. II Тигранның жақсы құрылған және тәртіпті көп әскері болған. Керек болғанда адамдарымен бірге жер иеленушілердің өзін де ополчениюге шақырып алып отырған. Оның әскері Рим әскерінің системасымен құрылған.

Грузия мен Албания. Арменияның солтүстік жағында үлкен ел бөлімінен Иберия мен Колхидадан құралған Грузия болған. Колхида деп Қара теңіздің жағасына таяу жатқан жерлерді атаған. Мұның атағын алтын шығатын жерлері мен күміс шығатын кендері шығарған. Иберия Колхиданың шығыс жағында болған. Бұлардың таулы аудандарында халық мал өсірушілікпен айналысқан, рулық

Армян патшасы II Тигранның суреті салынған ақша.

құрылысты сақтап тұрған. Жазық бөлігінде егіншілік пен бақ өскәсібі дамыған. Бұл жерде біздің эрамыздан бұрынғы I ғасырдө өзінде-ақ құл иеленуші шаруашылық құрылған.

Каспий теңізінің батыс жақ жағалауын Албания мекендег Албанияның таулы аудандары мен ойпатты бөлігінде көпте ұсақ тайпылар тұрған, бұлардың әрқайсысын өздерінің князьмактары басқарған. Бұл тайпылар өздерінің көршілері — иберилға (грузиндер) және армяндерге жиі-жиі шабуыл жасап тұрған. Кейіннен бұлар ең күшті тайпы албандардың қоластына біріктірілген (елдің сол кездегі — Албания деп аталуы осы тайпының атынан шыққан). Ерте замандағы Албания халқының ұрпақтары кейіннен азербайжан халқының составына кірген.

§ 5. ЖАҢА ЭРАНЫҢ IV ҒАСЫРЫНА ДЕЙІНГІ ҚАРА ТЕНІЗ ӨЛКЕСІНІҢ СОЛТҮСТІГІНДЕГІ ХАЛЫҚТАР.

Скифтер. Жаңа эрадан бұрынғы VIII — III ғасырларда Еділ мен Днестрге дейінгі жазықты жайлаған халықтар жалпы бір атпен скифтер деп аталған. Шынында, скифтер әртүрлі тайпылардан құралған. Олардың ішінде мал өсірушілер де, егіншілер де болған. Соның ішіндегі күшті көшпелі тайпылар қалған басқа тайпылардың өз қоластына қаратып біріктірген. Сөйтіп Қара теңіз өлкесінің солтүстік далаларындағы халықтардың бәріне де өз атын таққан.

Грек жазушылары әңгімелерінде көшпелі скифтердің өмірін суреттейді. Скифтың барлық мүлкі екі-үш пар өгіз жегілетін таспен ая алты дөңгелекті арбаның үстіне орнатылған киіз үйге сыяғын болған. Әйелдері мен балалары киіз үйдің ішінде болады екен. Скифтер үйір-үйір жылқыларын, қойларын мен сыйырларын көшпелі жеріне бірге айдап жүрген. Скифтер бір жерде мал жайыларын шөбі таусылғанша ғана отырып, шөбі таусылғаннан кейін екі-үш соны жерге көшіп қонатын болған. Көшпелі скифтердің араларында малы көп бай ақсүйектер тобы болған. Мал өсіру шаруашылығын күтіп бағушы құлдар болған.

Скифтер өте жауынгер, төзімді, батыл және жауларына қаталдығымен көзге түскен. Өлтірген адамдарының төбе сүйегінен арақ-шарап ішетін тостаған жасап, сыпырып алған адамдарына қорамсақ жасаған. Өжет жауынгерді аса қадірлеген. Уақыт сайын той жасалып, ол тойларда жалпыға деген табактан шарты тек жауды өлтірген адамдар ғана ішетін болған.

Әр тайпының өкімі мықты, өз алдына патшасы болған. Патшаның өлсе сүйегін арбаға салып бүкіл елді аралатады екен. Патшаның сүйегін көргенде халық қатты қайғырғандығын білдіруге тиіс болған; қайғырудың белгісі: халық шаштарын кесіп, құлақтарын біраз жерін кесіп, беттерін жыртып, сол жақ қолып садақпен ататын болған. Патшаларын үлкен қорғандарға ғана қорғап болған. Патшаларымен бірге қару-жарақ, алтын, күмістен ірі қымыс қымбат ыдыстарды және бірнеше атты өлтіріп бірге көшіретін болған. Сонымен қабат әйелін де, даяршыларын да өлтіріп бірге көмеді екен.

Біздің еліміздің оңтүстігінде қыраттарда осы кезде де биіктігі 10 — 12 метрге жететін скифтердің үлкен зәулім қорғандары кездеседі. Бұлардың көпшілігі қазылған. Булардан табылған тамаша заттар музейлеріміздің коллекцияларын толықтыруда.

Үлкен Чертомлыц қорғанын қазғанда (Днепр бойындағы Никополь қаласына таяу жердегі) көшпелі скифтердің өмірін көрсететін суретпен безелген тамаша күміс құмыра табылған. Бұл суреттерден жылқыларды қалай ұстап, қалай қолға үйрететінін көреміз. Әуелі далада бетімен жайылып жүрген екі ат көрсетілген. Екінші суретте скифтер, ұсталған жабайы атты әрең ұстап тұрғандығы көрсетілген. Одан кейін атты жерге жықпақшы болып жатқан үш скиф көрсетілулі. Ең ақырында қолға үйретілген ат көрсетілген, скифтің еңкейіп аттың аяқтарын тұсап жатқаны салынған.

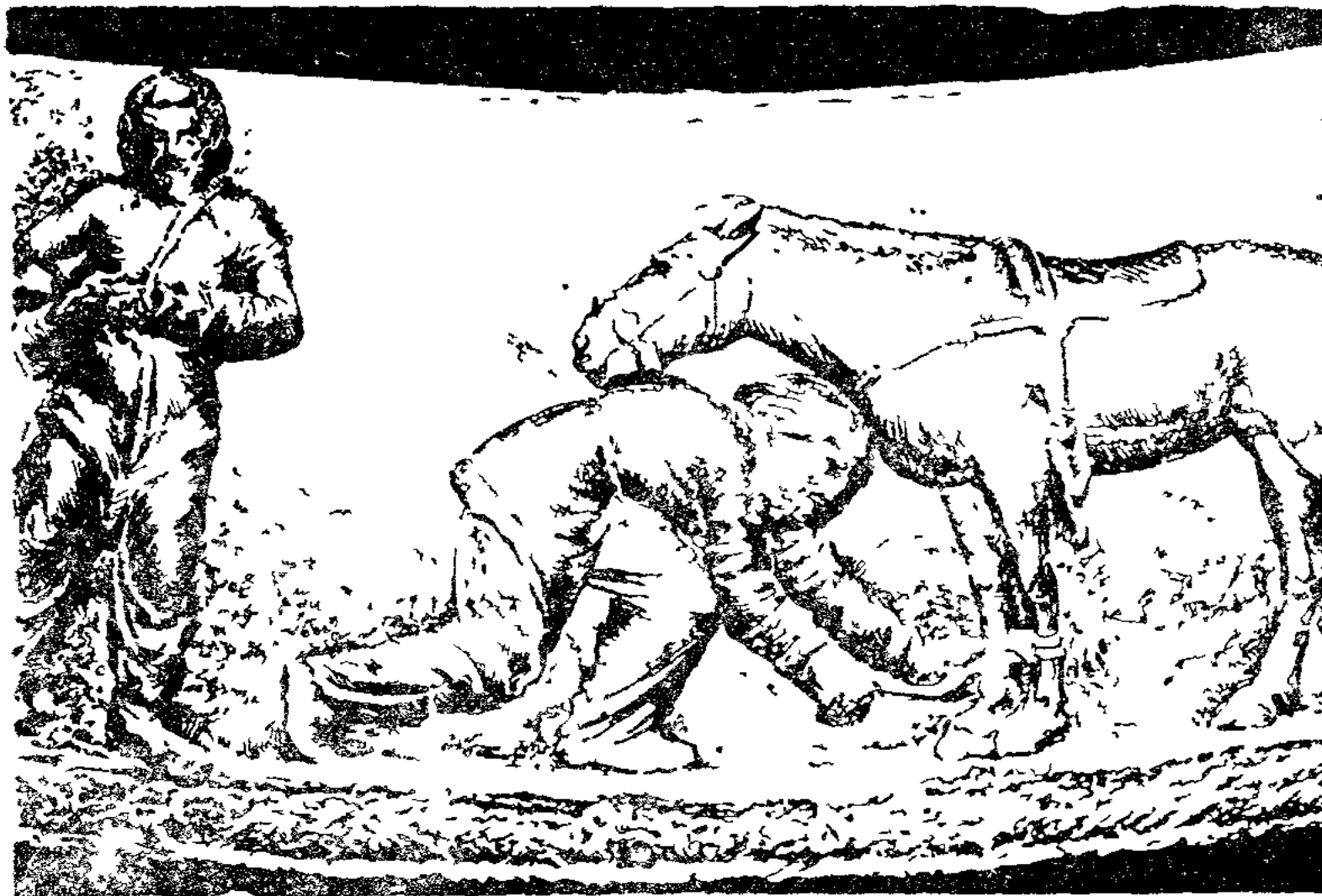
Керчь (Күл-Оба тауында) маңындағы қорғаннан табылған алтын құмыра да өте қызықты. Суреттің бір көрінісінде отырған скиф, тегі көсем болу керек, жауынгердің әңгімесін я әкелген хабарын тыңдап отыр. Көсемнің ұзын шаштары орай байланған. Үстіне кигені қысқа шапан, шалбар, белінде белбеу. Көсем екі қолымен ұзын найзаға сүйеніп отыр. Жауынгер патшаның алдында бір тізелеп отыр. Оның аржағында садағының бауын тартып байлап отырған скиф көрсетілген. Оның сыртында бір скиф қолымен екінші скифтің тісін түртіп отыр. Ең аяғында екі скиф көрсетілген, бірі екіншісінің ауру немесе жаралы аяғын байлап жатыр. Кей скифтер бастарына төбесі шошақ баскиім киген. Бәрі де оқ толы қорамсақ асынып, құндақтарын байланып алған.

Қорғандардың бірінен (Солоха) алтын тарақ табылған, тегі скифтердің патшасының тарағы болуы керек. Тарақтың үстінгі жағында үш жауынгердің соғысып жатқаны көрсетілген: екі жаяу жауынгер (бұлардың бірі дарсыз скиф) гректің атты әскерімен соғысып жатыр.

Гректердің Қара теңіз өлкесі мен Кавказ жағалауындағы мекендері. Гректердің Қара теңіздің жағасын отарлауы оңтүстіктегі далаларда скифтердің үстем болған уақытына тура келеді. Әуелгі кезде гректердің қолында бұл жерлер туралы мәлімет өте аз болған. Теңіз өлкесіндегі халықтар туралы қыяли әңгімелер, алтын жабағы, ел аралап жүретін Одиссея және сондайлар, кейбір грек ерте-

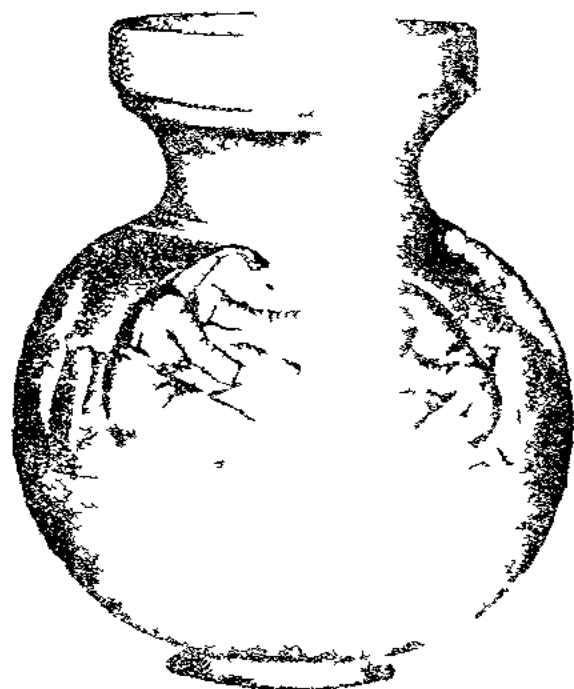
Никопольдің жанындағы Чертомлыц қорғанынан табылған күміс құмыра. Эрмитажда (Ленинград).

Ат тусап жатқан скиф Чертомлыц кұмырасындағы суреттен.

гілерінде сақталып келген. Бұл жағаларға гректерден тұңғыштар саудагерлер, балықшылар еді. Олар жерілікті халықпен бас жүргізген. Біздің эрамыздан бұрынғы VII ғасырдан бастап теңіздің жағасынан гректердің тұрақты мекендері бастаған. Оңтүстік Буг пен Днепрдің лиманында қазіргі Севастопольге таяу жерде Херсонес, Қырымның оңтүстік жағында — Федосия мен Пантикапей (қазіргі Керчь) деген мекендері болған. Донның Азов теңізіне құйылысында Танаис бастаған; гректер Кавказ жағалауларына да, Рионның жағасына Фасиске, Диоскурияға (қазіргі Сухуми) тағы басқа жерлерді қоныстана бастаған.

Әрбір грек мекенінің орталығы тас қорғанмен қоршалған.

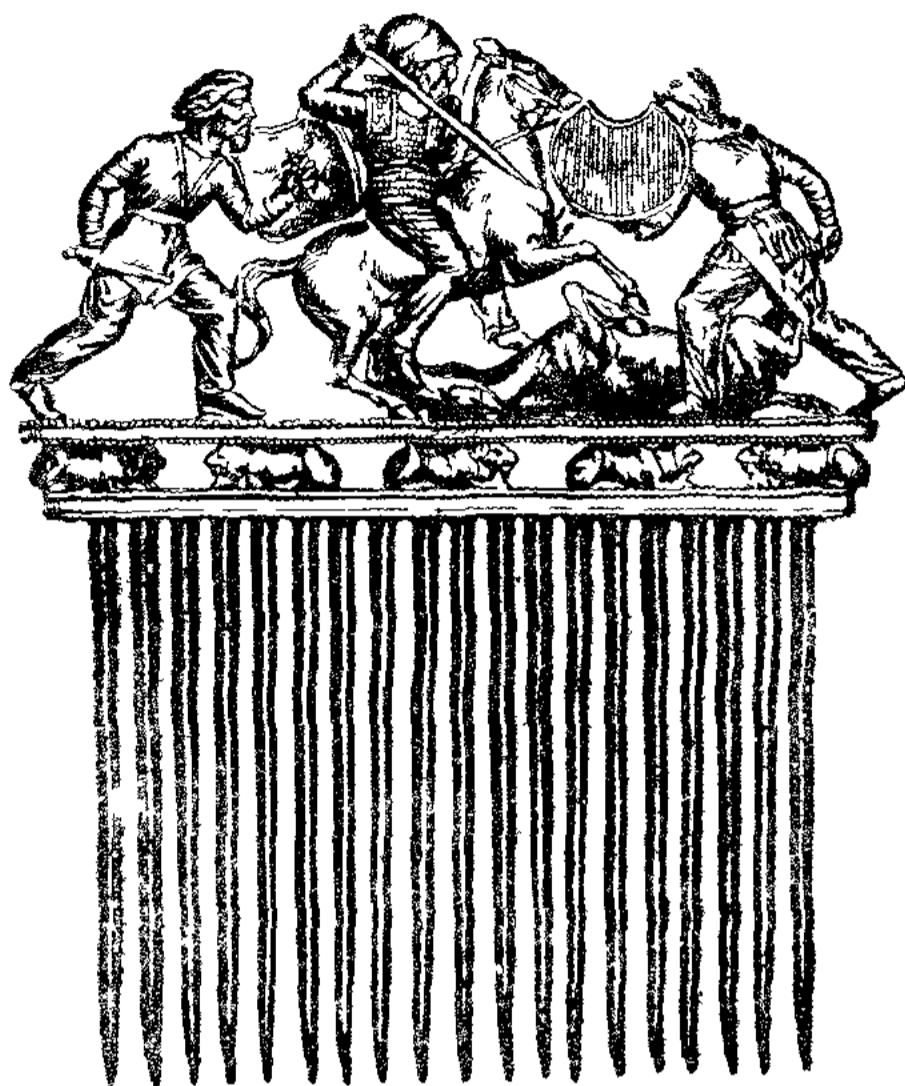
Керчь жағындағы Құл-Обадан табылған алтын құмыра Эрмитаж.

Жақ иіп жатқан скиф. Чертомлыц кұмырасындағы суреттен.

болған. Тас қорған грек отаршыларын жауларының шабуылынан қорғап отырған. Үйлер, қоймалар, әртүрлі қоғамдық орындар: храмдар, моншалар, тағы басқалар — бәрі де қала қорғанының ішінде болған. Құрылыстардың ішінде мрамор колонналармен, статуялармен безелген грек архитектурасының тамаша үлгілері де болған.

Қара теңіз өлкесіндегі грек мекендері үшін Грециямен, шығыс елдермен, Шығыс Европа халықтарымен сауда жүргізудің маңызы өте зор болған. Грецияға баратын кемелерге астық, онымен қабат құлдар, аң терілері, балық тиелетін Грециядан қару-жарақ, тоқыма мата, саздан, шыныдан істелген түрлі ыдыстар, қымбатты жасау жиһаздар, арақ-шарап әкелінетін болған. Әкелінген заттардың бір бөлегі жергілікті грек халқының жоғарғы сыйының тұтынуына жұмсалған товардың бір бөлегі астық және басқа продуктыларға айырбасталған, айырбасталатын продуктыларды Қара теңіздің

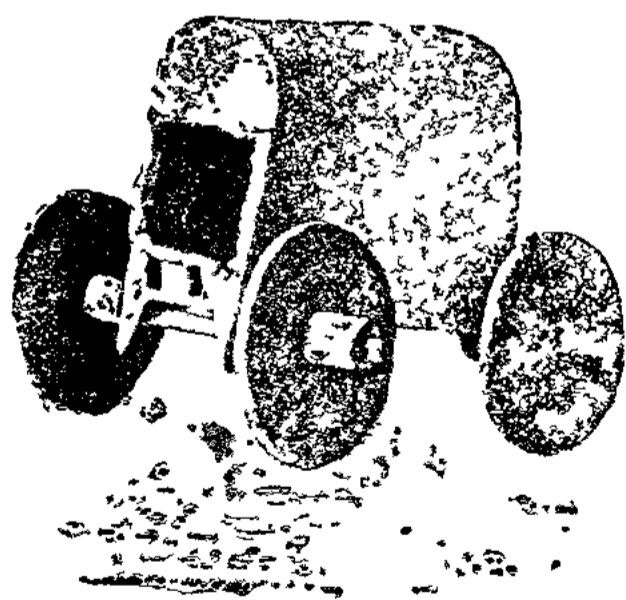

Ұрысып жатқан жауынгерлердің суретін салған алтын тарак. Солоха қорғанынан. Эрмитаж.

солтүстік жағалауының халқы алып келіп тұрған. Кейіннен грек қалаларында өздеріне тән қолөнер өндірісі туған. Скифтердің қорғанынан табылған заттардың көпшілігі Қара теңіз отарларының мастерскойларынан шыққаны айқын. Грецияның өзіндегі сыяқты, бұл отарлардағы ерікті адамдар әртүрлі мәселелерді талқылау және қызмет адамдарын сайлау үшін «халық мәжлісінде» жыйналып отырған. Басқару істерінің барлығы да бай құл иеленушілер мен купецтердің қолында болған.

Әрбір отар-қала жеке мемлекет болып есептелген. Бұлардың ішінен Пантикапей деген отар-қала, Боспор патшалығы деп аталынған көп жерді өзінің қоластына қаратқан. Бұл патшалықты өкімет билігі әкеден балаға мирас болып қалып отыратын патшалар билеген.

Біздің эрамыздан бұрынғы III ғасырдың аяқ шенінде Қара теңіз өлкесіндегі грек мекендерінің халы нашарлай бастаған. Қаспий

Скифтің арбасы. Скиф қорғанынан табылған саздан жасалған ойыншық.

маңындағы далаларда скифтерге туыстас тайпы көшпелі сар-
тар шыға бастады. Сарматтардың ығыстыруының салдары
скифтер мен басқа көшпелілердің біразы батысқа карай жыл
Дунайға дейін жеткен; скифтердің екінші бөлігі Қырымға
оның солтүстік, далалық бөлігіне орнығып алған.

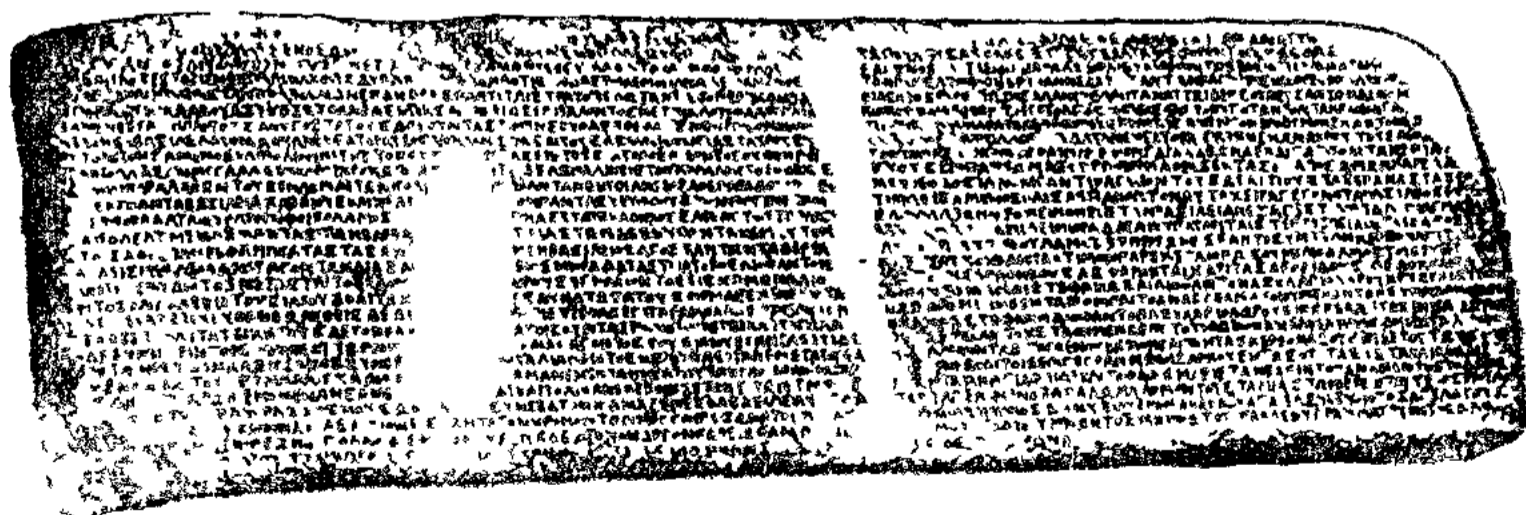
Савмақтың суретін салған ақша

Бұрынғы орындарында
ған скифтер сарматтармен
не басқа тайпылармен ар-
сып кеткен. Грек қала
көшпелілердің шабуылы
эзер дегенде бетін қай-
алған

Қырымға орналасқан с-
тер біздің эрамыздан бұры
II ғасырда Херсонес пен
пор патшалығына жиі ша-
жасап тұрған. Бұл кезде
теңіздің оңтүстік жағасы
Кіші Азияда Понти мемл-
құрылған. Өз күшімен
қорғауға мүмкіншілігі бо-
ған соң Херсонес Понти

шасынан көмек алатын болып шарт жасасқан.

Қырымда құлдардың көтерілісі. Біздің эрамыздан бұрын
ғасырдың аяқ шенінде Боспор мемлекетінде скиф-құлдар ке-
ліс жасаған. Боспор патшасының құлы Савмақ патшаны өл-
көтерілісті өзі басқарған. Херсонесті скифтерден қорғау үшін
мекке шақырылған Понти патшасы VI Митридат Евпатордың
басшысы Диофант көтерілісті басқан. Диофант Савмақты
түсіріп алып, Кіші Азиядағы Митридатқа жіберген. Скифтерге
сы соғыста көмек көрсеткендігі үшін алғыс ретінде Херсон-
әкімдері Диофанттың толық қару-жарағымен қоладан құйған
туясын қаланың акрополине (кремльне) ең қадір тұтқан әйел кү-
дың жанынан орнатқан. Статуяның мрамордан жасалған таба-
Диофанттың еткен қызметтері мен жеңістерін ойдырып жа-

Херсонестің халық жыйылысының Диофанттың курметіне арнаған декр

Бұл жазу Херсонестің құлаған қалдығының арасынан табылға
Құлдардың көтерілісі жалғыз Қырымда болып қана қойм
Құлдардың мұндай үлкен көтерілістері біздің эрамыздан бұры

II — I ғасырларда басқа кұл иеленуші мемлекетгердің көбінде — Кіші Азия, Греция, Италия, Сицилия аралында, және басқа жерлерде де көп болған. Құлдардың бұл көтерілістері кұл иеленушілік қоғамның ыдырай бастағандығын көрсетеді.

Қара теңіз өлкесін Римнің жаулап алуы. Біздің эрамыздан бұрынғы I ғасырда Римнің иелігі Шығысқа қарай тез жайылды. Кіші Азияны жаулап алу үшін Римге Понти мемлекеті мен Арменияның тас-талқанын шығару керек болды. Рим мен Понти патшасы VI Митридаттың арасындағы күрес 18 жылға жуық созылды. Ақырында, Рим легиондары VI Митридатты мықтап жеңіп, II Тигранның жеріне басып кірді. Олар Арменияның бәй астанасын (Тигр бойы дағы Тигранокерт қаласы) талан-таражға салды, бірақ кейіннен жоғы болмай жеңіле бастады. Онан соң II Тигранға қарсы жаңа легиондармен қолбасшы Помпей жіберілді. Римдықтарға қарсы армяндарға бірігіп грузиндер, мидилер және басқа халықтар да соғысты. Помпей армян ақсүйектерінің алауыздығымен пайдаланып, II Тигранды бітім жасауға мәжбүр етті. Армян патшасы «рим халқының досы және одақтасы» деген титул алды, бұл — Римге бағыну болып табылды. Бұдан кейін римдықтар Грузияның көп жерлерін де өздеріне бағындырған.

Біздің эрамыздан бұрынғы I ғасырда римдықтар Қара теңіз өлкесіне берік орнығып алған. Боспор патшалары рим императорларының вассалдарына айналып, олардың бұйрықтарының барлығын да екі айтқызбай орындап отыратын болған. Херсонесте, Қырым мен Кавказдағы гректің басқа қалаларында рим легиондары тұратын болған. Қара теңіздің жағасында рим қамалдары салынған, олардың мұнарасынан жау кемелерінің келуін бақылап отыратын болған.

Боспор патшалары өздерін рим императорларының атымен атап, римше киінген. Солар Римнен әкімшілік белгісін императордың суреті салынған скипетр (аса) және патшалық таж алған. Грек отарлары көп ғасырлар бойы тұрғандықтан бұрынғы отаршылардың нәсілдері жергілікті халықпен араласып кеткен. Әртүрлі тайпыдан құралған келімсек адамдар теңіз жағаларындағы қалаларға орнығып, солардың азаматтары составына кіріп отырған. Сөйтіп, Қырымда, осындай жолмен түрлі мәдениеттер араласып кеткен.

Рим империясының әлсіреуімен қабат Қара теңіз өлкесіндегі елдер арасында римнің ықпалы төмендеп кеткен. Қырымдағы және Кавказ жағалауындағы рим қамалдары біздің эрамыздың III ғасыры кезінде қанырап бос қалған. Бұрынғы грек қалалары қайтадан ерікті қалаларға айналған. III ғасырда Қара теңіз өлкесінің оңтүстік далаларында, тайпылардың жаңа одағы құрылған; бұл одақ «гот» деп аталған. Бұлардың, ішіне, бұрын Висланын төменгі ағасында тұрған шығыс германдықтар да кірген. III ғасырдың орта шенінде готтар Дунайдың аржағындағы римнің қоластына қарайтын жерлерге басып кіре бастаған. Оның үстіне гот пираттары Қара теңіздің, Кавказдың кіші Азиялық жағаларын талан-таражға салып, Эгей теңізіне өтіп грек қалаларын өртеген. IV ғасырда римдықтар готтарды қырата жеңіп шыққан.

Римнің шығыстағы жерлеріне готтардың шабуыл жасауы ғыс Европаның әртүрлі тайпыларының римдықтармен жүресінің басы болған. Бұл кезде Европаның батысында римдіктер мен герман тайпыларының арасында күрес жүріп жатқан. «Варварлардың» (римдық еместердің) шабуылы күл иелену мемлекетінің құлауын тездете түскен.

§ 6. КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ ҚОЗҒАЛЫСЫ.

Сібір мен Орта Азиядағы көшпелілер бірлестігі. Оңтүстік және Орта Азияның кең далаларын әртүрлі көшпелі тайпылары мекендеген, кейіннен бұлардан түрік және монғол халықтары пайда болған. Біздің эрамыздан бірнеше ғасыр бұрын Қытайдың солтүстікінде тұратын көшпелілер үлкен тайпылар одағын құрған. Қытайлар бұл одаққа кірген көшпелілерді гунн деп атаған. Қытайлар гунндермен жүргізген күресі өте қиын күрес болып, ғасырларға созылған. Көшпелілер қытайдың солтүстіктегі жерлеріне кенетте шабуыл жасап, қалаларын бұзып, егіндерін құртып, малын айдап әкетіп отырған. Қытайдың көп армиясы жыйынды кезде, көшпелілер қайтадан кең далаға шығып кетіп, ұшы-қиыры жоқ кең алапқа сіңіп кетіп отырған.

Шекараны қорғау үшін қытайлар біздің эрамыздан бұрын III ғасырдың өзінде-ақ «Қытайдың ұлы қорғаны» деп атаған қалатастан берік қамал соққан. Біртіндеп көшпелілерге қытайдың қолы тие бастаған. Гунндердің көшпелі державасының басты қорғаныш пан мен жерден туған, күн мен ай қойған» деген титул алған. Гунн князьдары өздерінің балаларын қытай императорының қолына қызмет етуге жіберетін болған.

Көшпелілердің үстемдік етуші топтары қытайдың әдет-ғұрымын, қытай киімін қабылдай бастаған. Солтүстік Монғолияда П. Қ. Қозловтың советтік экспедициясы зерттеген гунн көшпелілері жерленген өте бай қорғандардан ат жегетін соғыс арбасы, жібектері, орман бұғысын жарып жеп жатқан қанатты жәндіктердің суреті салынған әдемі кілем, асыл заттар, қымбат тастар шатыр және басқа заттар табылған.

Біздің эрамыздан бұрынғы I ғасырда гунндердің үлкен державасы ыдырап кеткен. Гунндердің бір бөлігі батысқа қарай қоныс алған. Бұрын гунн тайпылары үстем болған Азия далаларында, бұрынғы гунндердің қоластында болған жаңа тайпылар алдыңғы көшпелі халықты.

Түрік қағанаты. Жаңа эраның VI ғасырында Монғолия және Орта Азияда «түрік қағанаты» деген атпен атанған тайпылар бірлестігі құрылды. Бұл мемлекеттің басшысы Қаған деп аталған. Қағанаттың құрамына көптеген көшпелі, аздап егіншілікпен тіршілік ететін тайпылар бағынған. Қаған бастаған үстемдік еткен тайпылар көшпелілеріне үнемі шабуыл жасап, өзінің үстемдігін көп территорияларға жүргізді. Ақсүйектер мен байлар отряд бастады, қаратып тайпыларды басқарып тұрды. Көшпелі халықтың негізгі көшпелі жеке-жеке ру қауымдары болып тұрды.

Орхон өзенінің аңғарында тамаша жорықтар мен айта қаларлықтай оқыйғалар туралы ойылып жазылған жазуы бар түрік қағандарының басына қойылған ескерткіштер табылған.

Түрік қағандары Енисейдің жоғарғы жағы мен Алтай тауларында тұратын қырғыздармен (хакастар) жауласып отырған. Жоғарыда айтылған жазулардың бірінде түрік қағаны боз айғырға мініп әскерін ертіп қырғыздарға жорыққа аттанды делінген. Қырғыздың біреуін аттан аударып түсірген. Содан кейін қолына найзасын алып жаумен араласып кеткен. Жауга шабарда катты тебінгендігі сондайлық, боз айғырдың қабырғасын сындырып жіберген. Қырғыздардың ханы соғыста өліп, халық түрік қағанына бағынған.

Монғолия мен Орта Азиядағы түріктердің державасы біздің эрамыздың VIII ғасырында ыдырап кеткен. Түрік қағанаты құлағаннан кейін ең күшті ел қырғыздар (хакастар) болып шыққан. Қырғыздар өте көп халық болыпты, олар 80 мыңға дейін әскер шығара алатын болған.

Сөйтіп көп ғасырлар бойы оңтүстік Сібір мен Орта Азияның кең далаларында көшпелілердің одағы бірде құрылып, бірде ыдырап отырған. Көшпелілердің жақсы жайылым мен олжа табу жолындағы қозғалыстары Орта Азия далаларының көп жерін қамтыған. Көшпелілердің бір бөлігі жаңа жерлерде отырықшы болып қоныстанып қалған. Ал енді екінші бір бөлігі батысқа қарай жылжып берген. Каспий теңізінің солтүстік батысындағы жалпағынан созылып жатқан шөбі қалың кең далалар көшпелілерді қызықтырып өздеріне тарта түскен.

Көшпелілердің Шығыс Европа жеріне басып кіруі. IV ғасырдың аяқ шенінде Азов теңізінің маңайынан келіп шыққан көшпелілер, Европада жалпы «гунн» деген атпен аталып белгілі болды. Монғолиядағы гунндар державасы ыдырағаннан кейін бұрын осы державаның қоластында болған тайпылардың кейбіреулері, қытайлардан бассауғалап, батысқа қарай көшкен. Бірнеше ғасырдан кейін бұлардың ұрпақтары жолшыбай басқа халықтармен араласа келе, Шығыс Европада келіп шыққан. Ол кездегілер гунндерді «барып тұрған жауынгерлер» деп атаған. Гунн державасының составында монғол гунндерінен басқа Қара теңіз өлкесінің солтүстігіндегі халықтар да кірген.

Гунндер готтарды жеңіп, оларды батысқа қуып жіберген. Гунндердің үлкен ордасы Дунай мен Тисса өзенінің аралығына келіп тоқтаған. Бұл жерлерде аз уақыттың ішінде гунндердің күшті державасы құрылған, патшасы Аттилла деген болған, 453 жылы Аттилла өлгеннен кейін гунн мемлекеті ыдырап кеткен, гунндердің бір бөлігі Дунайдың оң жақ жағасына қоныстанып қала берген де, ал қалғандары қайтадан Қара теңіз далаларына кеткен.

Гунндердің Қара теңіздің солтүстік жағасын бойлап. Еділден Батысқа қарай жылжуы, басқа тайпыларды да орнынан қозғалдырған. Гунндердің сонынан іле-шала Каспий өлкесіндегі далаларға болғарлар келген. Бірақ басқа көшпелілердің қыспағынан болгарлар да бұл арада ұзақ тұра алмаған. Болгарлардың тайпылық одағы бірнеше бөлек болып бөлініп кеткен.